

УДК [342.34+321.011.5]:001.891.3

Скрипнюк О. О., Інститут держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗГЛЯДУ ПОНЯТТЯ «НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ»

У статті здійснено узагальнення теоретичних підходів до розгляду поняття «народний суверенітет». Встановлено, що поняття «народний суверенітет» потрапляє в коло наукових досліджень в контексті становлення і розвитку конституціоналізму, а також інститутів прав і свобод людини і громадянина. Разом з тим, поняття «народний суверенітет» стає предметом наукового пошуку в контексті ідей «правової держави» та «демократії». З точки зору автора народний суверенітет виступає центральним елементом системи базових принципів, які покладено в основу такого специфічного способу організації суспільних відносин як народовладдя.

Починаючи принаймні з кінця XVIII століття поняття «народний суверенітет» доволі міцно увійшло в сферу правових та політичних досліджень як одна з базових категорій у поясненні генезису суспільних відносин, держави і права. Разом з тим, додатковим стимулом розвитку вчення про народний суверенітет стала теорія суспільного договору (*pactum unionis, contract social, Gesellschaftsvertrag*), яка після свого формулювання у XVIII столітті, дедалі частіше ставала предметом змістовного аналізу правознавців наприкінці XVIII – початку XIX століть. Недарма вже в кінці XIX століття відомий французький конституціоналіст А.Есмен писав: «Принцип народного суверенітету поступово обійшов весь світ... Цією своєю силою він зобов'язаний тому, що він являє собою ідею просту, яка віддзеркалює глибинні прагнення людської душі до справедливості і рівності. По суті, він зводиться до наступної тези: суверенітет належить всьому народові, взятому як ціле, і не може належати ще будь-кому крім нього»[3, с. 123]. Подібну тезу зустрічаємо й в статті М.Рейснера, який пов'язує розробку та розповсюдження поняття народного суверенітету з дедалі ширшим запровадженням в практику державних відносин представницьких органів влади. Більш того, на його думку, завдяки цій ідеї стало можливим принципово по іншому подивитись на природу державної влади, оскільки було чітко усвідомлено, що «в державі не лише влада існує для народу, а сам народ стає державою; народне благо здійснюється не тільки для народу, а й через народ... сам народ стає владою» [12, с. 122].

Проблеми теоретичного аналізу ідеї народного суверенітету та поняття народовладдя вже ставали предметом уваги вітчизняних правознавців та політологів. Зокрема, з позицій юридичної науки ці питання досліджували такі автори як: В.Погорілко, Ю.Тодика, О.Тодика, В.Селіванов, М.Ставнічук, М.Тесленко, Г.Мурашин, О.Мурашин, О.Батанов, Н.Гаєва, Л.Шипілов, О.Радченко, О. Щербанюк, І. Куян, В. Людвік та ін. Водночас необхідно згадати й цілий ряд цікавих розвідок присвячених висвітленню проблем функціонування і розвитку безпосередньої демократії в Україні. В цьому плані не можна обійти увагою праці А.Георгіци, М.Баймуратова, Г.Манчуленка, В.Філіпчука, А.Григоренка.

Поняття «народний суверенітет» потрапляє в коло наукових досліджень не лише тоді, коли ми вивчаємо форми безпосередньої демократії, проблематику прав і свобод людини і громадянина, але й у тому випадку, коли предметом нашої уваги стають такі поняття як «правова держава» та «демократія». Адже відомо, що навіть за своєю етимологією термін «демократія» є сполученим з такими поняттями як народовладдя та верховенство влади народу. Таким чином будь-який аналіз як сучасного стану розвитку України, так і перспектив її подальшої демократизації, формування і становлення демократичних інститутів, конституціоналізму, неможливий поза зверненням до проблеми забезпечення принципу народного суверенітету. Виходячи із таких позицій завданням нашого дослідження є аналіз теоретико-методологічних засад вивчення народного суверенітету в сучасній юридичній науці, зокрема теоретичних підходів до розгляду поняття «народний суверенітет».

Реалізація принципу народного суверенітету в державно-правовій практиці пов'язана із нормою ст.3 Декларації прав людини і громадянина 1789 року, в якій було зафіксовано: «Джерелом суверенної влади є нація. Жодні установи, жоден індивід не можуть мати владу, яка б явно не виходила від нації»[9, с. 32]. Це дало підстави Ф.Тарановському твердити, що після 1789 року теорія народного суверенітету знайшла не лише свого теоретичного, але й емпіричного обґрунтування. Тобто за народом було визнано і зафіксовано статус суб'єкта установчої влади, його право встановлювати той чи інший образ правління, а також право обирати своїх представників до законодавчих органів влади [13, с. 350-351].

Водночас, ідея народного суверенітету торувала свій шлях не лише на європейському континенті, але й в Америці. В цьому сенсі, на думку Ф.МакДоналда, слід звернути особливу увагу на положення зафіксовані в Декларації незалежності 1776 року [25, р. 31-32]. Справа

в тому, що традиційно піддається цитуванню лише загальновідома теза про «самоочевидну істину» щодо рівності людей у їх природному праві на життя, свободу та прагнення до щастя [26, р. 15]. Але не менш важливим є і продовження цього положення, яке слідує в Декларації: «У випадку, якщо певна форма врядування стає згубною для цих цілей, народ має право змінити чи скасувати її та встановити нове врядування, засноване на таких принципах і формах організації влади, які, на його думку, найкращим чином забезпечуватимуть людям безпеку і щастя». Тобто, по суті, йдеться про невід'ємне право народу встановлювати і змінювати державний лад, яке обґрунтовується тим, що першоджерелом, а отже й верховним носієм влади (інакше кажучи – сувереном), є сам народ, який на власний розсуд визначає таку форму державного устрою і державного управління, яка якнайкраще здатна задовольнити природні права і прагнення осіб, що складаються в народ чи націю.

До речі, в цьому контексті було б варто згадати слова відомого російського дореволюційного правознавця Б.Чичерина, який в своїй роботі «Філософія права» (1900) писав, що в основі вчення про народовладдя лежить ідея, яка визнає, що верховна влада в державі невід'ємно належить народові, який може розпоряджатися нею на власний розсуд [21, с. 244]. Водночас, народовладдя не є анархічним свавіллям, яке так само легко змінює чи порушує закони, як воно їх встановлює. Тут можна навести слова не менш відомого правознавця Л.Тихомірова, який писав, що величезною помилкою є спроба поставити рівність між поняттям «загальна воля» (*volonté générale*) та «воля всіх» (*volonté de tous*) [16, с. 22].

В цьому сенсі, як наголошує Б.Чичерин, терміном «народ» описується не просто будь-яка сукупність громадян (згадаймо, що починаючи ще з часів Античності ідея народовладдя, як правило ставала об'єктом критики саме за тієї причини, що поняття «народ» тлумачили як некеровану масу, яку легко підбурити і яка піде на будь-що аби тільки задовольнити свої миттєві пристрасті; критикуючи саме таке розуміння поняття «народ» П.Шванебах писав: «якщо ми тлумачитимемо народ саме так, то тоді це слово позбавлене реального значення... це багатоманітний, різнорідний мурашник, який займає певну територію, в якому немає ні свідомого самовизначення, ні думки, ні волі» [22, с. 29]), а лише така в якій вільні громадяни погоджуються слідувати справедливим правовим законам, які є вищими як за інтереси держави, так і за тимчасові потреби самих громадян. Одрозумімо ж зауважимо, що саме з цієї позиції до визначення цього поняття підходять й сучасні науковці. Наприклад, Ю.Ірхін пише, що

терміном народ описується «сукупність громадян однієї держави як політичної спільноти, відносини яких врегульовані на правовій основі» [5, с. 350]. На думку А.Зайця, суб'єктом народовладдя є вільний і освічений народ, який прагне жити за ідеалами свободи та визнає право на таку свободу за кожною особою [4, с. 17]. В результаті чого народовладдя передбачає існування базового закону (конституції), який би не дозволив народові порушувати право та правові установи (наприклад, виходячи з волі більшості брутально нехтувати інтересами меншості, і т.д.) і водночас, гарантував би неможливість з боку держави та її органів узурпувати народний суверенітет.

Фактично, цей важливий момент абсолютно чітко відображено у С.Алексєєва, який наголошував, що в умовах демократії (коли визнається і гарантується народний суверенітет) і конституціоналізму право вже не може розглядатись як «придаток державної влади», оскільки «право, немов, міняється місцями з державою», утверджується верховенство права, і воно височіє над державою і суспільством [1, с. 49]. Про це ж саме пише і Р.Лившиць зазначаючи, що народовладдя не є шляхом до відмирання держави і права (коли зникає потреба як в першому, так і в другому) [7, с. 170-171]. Навпаки, йдеться про одну з найбільш складних і розвинених систем управління, в якій роль права гранично підвищується, а народна воля завжди реалізується не довільно чи свавільно, а лише через існуючі конституційно-правові інститути. Також в цьому плані хотілося б навести слова такого відомого російського дослідника як В.Атаманчук, який описуючи специфіку державного управління за умов демократичної, правової держави писав, що поняття народний суверенітет зв'язує державу і народ, і тим самим формує основу теорії демократії, дозволяє принципово по-новому зрозуміти природу конституціоналізму, державності і шляхи її демократичного перетворення [2, с. 222-223].

Таким чином, як бачимо, щойно ми вводимо до кола нашого розгляду такі поняття як «конституція», «конституціоналізм» та «верховенство конституції», як ми одразу ж стикаємося з необхідністю застосування поняття «народний суверенітет». І це цілком зрозуміло, адже компаративний конституційно-правовий аналіз абсолютно певно підтверджує, що всі сучасні конституції ґрунтуються на теорії народного суверенітету та на доктрині делегування народом своєї влади, «якою конститууються органи держави і посадові особи, здійснюючи належні їм за конституцією і законом повноваження» [14, с. 89].

До речі, на це вказує В.Погорілко, коли досліджуючи теоретичні проблеми сучасного українського конституціоналізму, він прямо зазначає, що новий етап розвитку українського конституціоналізму без-

посередньо пов'язаний не просто з проголошенням народу єдиним джерелом влади, а саме зі створенням такої системи організації державної влади і політичної системи в цілому, коли це положення реалізується на практиці [11, с. 61-62]. Цю ж тезу аргументує О.Тодика, пишучи, що на сучасному етапі розвитку правової науки просто неможливо розглядати категорії «конституціоналізм», «державність», «конституційний лад» поза межами категорії народовладдя [19, с. 28]. Водночас ці поняття (народовладдя, народний суверенітет) виявляють свій глибинний зв'язок з процесами втілення вимог демократичного врядування та триваючою новелізацією Конституції України [17, с. 76].

Не менш цікавою в цьому аспекті є і точка зору Р.Циппеліуса, який характеризує теоретичний зміст поняття народного суверенітету звертається до класичної французької конституційної теорії і визначає його через діалектичний взаємозв'язок термінів «*pouvoir constituant*» та «*pouvoirs constitués*» («влада, яка конститує» та «влада конституїована»). Тобто влада може вважатися суверенною (*souveräner*) лише тоді, коли вона не виводиться з будь-якої іншої влади. Згідно з демократичною теорією та ідеєю конституціоналізму джерелом конституційної влади має бути тільки народ взятий у своїй цілісності, що означає, що він є єдино легітимним конституцієдавцем, тоді як усі інші влади в державі (законодавча, виконавча, судова, контрольно-наглядова, президентська тощо) виводять свої компетенції безпосередньо або опосередковано з конституції [20, с. 196]. Таким чином, як доводить Р.Циппеліус, сам факт звернення до поняття «конституція» (звісно, що тут мається на увазі не просто формальна сукупність декларацій, а ніщо інше як верховний чи основний закон для держави і суспільства) передбачає, що ми постаємо перед необхідністю вибору між двома моделями суверенітету. З одного боку – це модель державного суверенітету. Якщо так, то тоді держава розуміється як інститут, що стоїть «над» конституцією і може використовувати її відповідно до своїх потреб та намірів. З іншого боку – це модель народного суверенітету, коли конституція тлумачиться як зафіксована на ціннісно-нормативному рівні воля народу щодо державного і суспільного устрою, а отже і як верховний по відношенню до держави та її нормативно-правових актів закон.

Зрозуміло, що характеризує конституцію як основу системи державного законодавства, що має виняткову цінність для держави, суспільства і людини або ж як основоположний нормативно-правовий акт в системі джерел права, основне джерело конституційного права і всіх галузей права, ми тим самим пов'язуємо поняття «конституціоналізм» саме з другою із названих моделей, що, суто, й дає

нам підстави казати про верховенство норм та приписів конституції по відношенню до держави і державної влади. Більш того, лише з цих позицій набувають сенсу такі поняття як «верховенство права» та «верховенство конституції» (яке включає в себе такі три базові вимоги як: первинність конституційного регулювання; універсальність конституційних норм, та універсальний характер їх юридичної сили; та пряма дія конституційних норм і можливість їх безпосереднього застосування [6, с. 6]).

Разом з тим маємо вказати, що поняття «народний суверенітет» потрапляє в коло наукових досліджень, не лише тоді, коли ми досліджуємо процес становлення і розвитку конституціоналізму, а також інститутів прав і свобод людини і громадянина, але й тоді, коли предметом нашої уваги стають такі поняття як «правова держава» та «демократія». Серед сучасних підходів до вивчення правової держави та оцінки процесу реалізації її принципів і вимог в Україні одним з домінуючих є той, що ґрунтується на аналізі базових інститутів, які характеризують її становлення та функціонування. Наразі дедалі більш широко розповсюджуваний в наукових колах спосіб дослідження перехідних країн, який запроваджує концепцію двоступеневого аналізу держави з точки зору реалізації в ній принципів демократії, з одного боку, і праводержавності – з іншого, робить актуальною темою характеристику тих фундаментальних правових і політичних інститутів, а також тих базових понять, які дозволяють казати про глибинну спорідненість та взаємну доповнюваність таких явищ як правова держава і демократія.

Тобто вже на цьому первинному чи фундаментально-понятійному рівні ми засвідчуємо, що демократія з необхідністю передбачає первинність народної волі, втілення в життя суверенного права народу бути верховним і повновладним управителем на всій території держави [15, с. 20]. В цьому сенсі цілком обґрунтованою є теза тих авторів, які вважають, що держава є демократичною, якщо вона забезпечує нормальне функціонування всіх форм народовладдя, реалізацію громадянами своїх політичних прав, створює правові та інші умови для діяльності політичних партій, інших суб'єктів політичного процесу [18, с. 11].

Саме тому, як відмічає І.Магновський, такі терміни як «народовладдя» і «народний суверенітет» формують основу й одне з базисних значень самого поняття «демократія» [8, с. 27]. При цьому, вживаючи поняття «демократія», мається на увазі не просто можливість народу або його представників тим чи іншим чином впливати на дії державної влади, але те, що народ виступає джерелом влади і її суверенним

(тобто найвищим) носієм. В результаті чого ми спостерігаємо часткове співпадіння у визначеннях демократії та народного суверенітету, адже на доктринальному рівні сутність народного суверенітету розкривається як «визнання неприпустимості узурпації влади народу державою і права народу на протидію узурпації будь-якими засобами, а також, звичайно, неприпустимість узурпації (незаконного присвоєння) державної влади будь-якою суспільною силою» [10, с. 56-57] або ж як «належність влади народові та її здійснення ним безпосередньо чи через органи державної влади і місцевого самоврядування» [24, с. 66]. Інакше кажучи, навіть на рівні базових визначень демократії, що обмежуються колом класичної науково-теоретичної інтерпретації цього терміну, ми стикаємося з фактом сутнісного зв'язку між демократією й такими поняттями як «народний суверенітет» і «народовладдя».

З позиції другого концептуального підходу до розгляду поняття «народний суверенітет» в сучасній юридичній науці показовими є наукові ідеї О. Щербанюк стосовно народного суверенітету як основи функціонування держави. Зокрема автор зазначає про те, що принцип народного суверенітету є визначальним в доктрині принципів державного та суспільного ладу та полягає в тому, що держава як організація влади народу зобов'язана виражати загальні інтереси суспільства, регулювати використання суспільних ресурсів, орієнтувати розвиток суспільства в інтересах народу, зберігати саморегулювання суспільства та нести відповідальність перед народом, громадськими об'єднаннями, людиною у формах, визначених Конституцією та законами України. Відповідно до позиції О. Щербанюк, народний суверенітет як конституційний принцип суспільного ладу означає, що влада в суспільстві належить народу та здійснюється ним безпосередньо, а також через органи публічної влади, які створюються державою та територіальними громадами. Політична влада народу єдина, вона виражає його інтереси і волю та здійснюється як державна влада від імені всього суспільства та як місцева політична влада від імені територіальної громади відповідно до предметів відання та повноважень [23, с. 25].

Таким чином, поняття «народний суверенітет» може бути предметом теоретичного аналізу принаймні із двох позицій. По-перше, таке поняття потрапляє в коло наукових досліджень тоді, коли ми досліджуємо процес становлення і розвитку конституціоналізму, а також інститутів прав і свобод людини і громадянина. У цьому контексті поняття «народний суверенітет» перебуває у нерозривному органічному взаємозв'язку із такими поняттями як «конституція»,

«конституціоналізм» та «верховенство конституції», оскільки всі сучасні конституції ґрунтуються на теорії народного суверенітету та на доктрині делегування народом своєї влади. По-друге, розглядаючи зміст понять «народний суверенітет» та «народовладдя», можемо констатувати, що народовладдя є загальною формою організації суспільних відносин, в основу якої кладеться принцип народного суверенітету, що підтверджується конституційним визнанням народу єдиним джерелом влади, верховенством прав і свобод людини і громадянина, забезпеченням рівної й ефективної участі громадян в процесі державного управління. Таким чином, порівнюючи науково-теоретичний зміст згаданих вище термінів, можна сказати, що народний суверенітет виступає центральним елементом системи базових принципів, які покладено в основу такого специфічного способу організації суспільних відносин як народовладдя.

Бібліографічний список:

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М. : «Статут», 1999. – 712 с.
2. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: Курс лекций. – М.: Издательство ОМЕГА-Л, 2005. – 584 с.
3. Есмен А. Общие основания конституционного права. – СПб. : Тип. Б.М. Воль, 1898. – 360с.
4. Заєць А.П. Конституційно-правові засоби обмеження держави і контролю над владою // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 3(14). – С. 17. (С. 15-28).
5. Ирхин Ю.В. Политология. – М.: Издательство «Экзамен», 2006. – 686 с.
6. Козюбра М.І. Теоретичні проблеми реалізації нової Конституції // Українське право. – 1996. – № 3. – С. 6-9.
7. Лившиц Р.З. Теория права. – М. : Издательство БЕК, 2001. – 224 с.
8. Магновський І. Демократична, правова, соціальна, правова держава і громадянське суспільство: єдність та обумовленість // Право України. – 2005. – № 7. – С. 25-29.
9. Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 784 с.
10. Погорілко В.Ф. Конституційні основи українського державотворення і розвиток безпосереднього народовладдя в Україні // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3(42). – С. 54-65.
11. Погорілко В.Ф. Теоретичні проблеми сучасного українського конституціоналізму // Вісник прокуратури. – 2000. – № 2. – С. 61-70.
12. Рейснер М.А. Основные черты представительства // Конституционное государство: Сборник статей. – СПб. : Тип. Тов. «Общественная польза», 1905. – С. 121-178.
13. Тарановский Ф.В. Учебник энциклопедии права. – Юрьев : Тип. К. Матиссена, 1917. – 534 с.

14. Тесленко М. Держава і правова охорона конституції // Право України. – 2005. – № 2. – С. 89-91.
15. Тесленко М.В. Демократія як народовладдя // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 2(40). – С. 17-26.
16. Тихомиров Л. Демократия либеральная и социальная. – М.: Университетская типография, 1896. – 188 с.
17. Тодика О.Ю. Конституційна реформа в Україні в аспекті народовладдя і розвитку правової системи // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 2(41). – С.74-82.
18. Тодика О.Ю. Проблеми правової політики у сфері забезпечення народовладдя // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 4(42). – С.5-14.
19. Тодика О.Ю. Співвідношення конституційного ладу і народовладдя: теорія і практика // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 1(36). – С. 27-37.
20. Циппеліус Р. Філософія права. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
21. Чичерин Б.Н. Философия права. – СПб. : Наука, 1999. – 656 с.
22. Шванебах П.Х. О народном представительстве. – К. : Тип. Т-ва И.Н. Кушерева, 1909. – 114 с.
23. Щербанюк О.В. Народний суверенітет в політико-правовому будівництві сучасної держави: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / О.В. Щербанюк; Київський Національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2014. – 35 с.
24. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Гол. редкол. Ю.С.Шемшученко. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 4. – 720 с.
25. McDonald F. Novus Ordo Seclorum. The Intellectual Origins of the Constitution. Lawrence: The U.P. of Kansas, 1985. – 359 p.
26. The History of American Constitution / Ed. by C.Williamson. – Princeton: Princeton U.P., 1960. – 460 p.

В статті здійснено обобщення теоретических подходов к рассмотрению понятия «народный суверенитет». Установлено, что понятие «народный суверенитет» попадает в круг научных исследований в контексте становления и развития конституционализма, а также институтов права и свобод человека и гражданина. Вместе с тем, понятие «народный суверенитет» становится предметом научного поиска в контексте идей «правового государства» и «демократии». С точки зрения автора народный суверенитет выступает центральным элементом системы базовых принципов, которые положены в основу такого специфического способа организации общественных отношений как народовластие.

Theoretical approaches of the «national sovereignty» concept have been summarized in the article. It has been ascertained that the concept of «national sovereignty» falls in the range of scientific researches in the context of establishment and development of constitutionalism and institutions of human and civil rights.

However, the concept of «national sovereignty» is the subject of scientific research in the context of ideas «rule of law» and «democracy.» From the author's perspective, national sovereignty is a central element of the system of basic principles which form such type of social relations as democracy.

Стаття надійшла до редколегії 27.08.2015

УДК 321.7:328.18.008.1(477)

Dziubenko Yuliia, NU "OAL"

MAIN THEORETICAL APPROACHES ON THE ISSUE OF THREAT TO DEMOCRACY

The article analyzes main theoretical approaches of foreign and domestic scholars on the issue of threat to democracy («distortion of democracy», «non-fulfillment of promises of democracy», «threats to democracy», «fragility of modern democratic regimes»). The author defines contemporary threats to democracy and the main threats to democracy in Ukraine which are: incomplete administrative reform; absence of a functioning system of distribution of power for three branches; collisions in legislation; low social mobility; low level of economic development; inability to influence the government; low effectiveness of democratic mechanisms to select elites and elected government institutions; social apathy, «syndrome of uncertainty».

Modern political processes are characterized by democratic transformations in most countries, which, in turn, are characterized by development with particular problems. Of particular note is the problem of threats to democracy. This problem received relevance for our country after 2010, when the question of possible return of Ukrainian political regime to authoritarianism arose. Primarily, this is caused by a significant gap between the aim, objectives and possibilities of reforming society and its democratization.

The need to study threats to democracy is particularly important in current conditions of globalization, as far as democratic transition helps a state to find its place and role in the international community and will enable Ukraine to ensure further democratization of society and to build a developed European state.

Threats to democracy were studied by next foreign and domestic scientists: J. Beshler, F. Schmitter, S. Eisenstadt, A. Tocqueville, N. Baranov, R. Bilichuk, O. Myhailovska, O. Nikandrov, I. Pohorska, D. Lakishyk and others.